

2022

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

<https://doi.org/10.46868/atdd>

Şuşa-270: Tarixi Yubiley

Kərim Şükürov*

ORCID: 0000-0001-6121-4182

Xülasə

Azərbaycan qədim şəhər ənənəsinə malikdir. Tarix boyunca burada ölkə və dünya tarixində mühüm rol oynayan şəhərlər yaranmışdır. Bu şəhərlər sırasında Şuşa şəhəri özünəməxsus yer tutur. Şuşa şəhəri Qarabağ xanlığının paytaxtı kimi meydana gəlsə də, qısa bir dövr ərzində Azərbaycanın əsas şəhərlərindən biri olmuşdur. Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistan üzərində qələbəsi nəticəsində Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsi, şəhərin salınmasının 270 illiyi və ölkədə 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi Şuşa tarixinin öyrənilməsini daha da aktuallaşdırmışdır. Bu baxımdan, Şuşa tarixi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Qarşıya qoyulan problemin həlli məqsədi ilə tarixi-müqayisə, genetik və digər metodlardan istifadə edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, Şuşa şəhəri tarixi Azərbaycan ərazisində, məhz Azərbaycan şəhərsalma təcrübəsi əsasında salınmışdır. Şuşanın bütün tarixi Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi olmuşdur. İkinci Qarabağ müharibəsində qələbə nəticəsində Şuşanın Ermənistan işğalından azad edilməsi, Şuşanın yenidən Azərbaycan şəhərləri ailəsinə qovuşması onun tarixində yeni bir mərhələ açmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Şuşa, Pənah xan, Kürəkçay müqaviləsi, İkinci Qarabağ müharibəsi

Göndermə Tarihi: 20/10/2022

Kabul Tarihi: 18/11/2022

*Professor, Tarix Elmləri Doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Baş Direktoru, Bakı - Azərbaycan, shukurovkk@gmail.com

Bu məqaləyi şu şəkildə kaynak gösterebilirsiniz

ŞÜKÜROV, K., “Şuşa-270: Tarixi Yubiley”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* Azərbaycan Kültür Başkenti Şuşa'nın 270. Yılı Armağan Sayısı, 2022, s. 1-15.

Shusha -270: Historical Anniversary

Karim Shukurov*
ORCID: 0000-0001-6121-4182

Abstract

Azerbaijan has an ancient city tradition. Throughout history, cities that played a significant role in the history of the country and the world were formed here. Shusha occupies a special place among these cities. Although Shusha was founded as the capital of the Karabakh Khanate, it soon became one of the main cities of Azerbaijan. As a result of the victory of Azerbaijan against Armenia in the second Karabakh War, the independence of Shusha, and the declaration of 2022 as the year of Shusha in the country, depending on the 270th anniversary of the establishment of the city, enabled studies on Shusha and the history of Shusha to be learned better. From this point, Shusha has become an object of historical research. Historical comparison, genetic, and other methods were used to solve the problem. It was determined that Shusha was built on the historical territory of Azerbaijan, based on the experience of city planning in Azerbaijan. The entire history of Shusha has been a part of the history of Azerbaijan. As a result of the victory in the Second Karabakh War, the liberation of Shusha from the Armenian occupation, the return of Shusha to the family of Azerbaijani cities opened a new era in its history.

Keywords: Azerbaijan, Shusha, Panah Khan, Kurekchay treaty, second Karabakh War

Received Date: 20/10/2022

Accepted Date: 18/11/2022

---

*Doctor of Historical Sciences, Professor, General Director of the Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences, E-mail: shukurovkk@gmail.com, +994502901026

Шуша-270: Исторический Юбилей

Керим ШУКЮРОВ*
ORCID: 0000-0001-6121-4182

Резюме

Азербайджан имеет древнюю городскую традицию. На протяжении всей истории здесь формировались города, сыгравшие важную роль в истории страны и мира. Среди этих городов особое место занимает и город Шуша. Хотя город Шуша образовался как столица Карабахского ханства, за короткий период времени он стал одним из важных городов Азербайджана. Освобождение города Шуши от оккупации в результате победы Азербайджана над Арменией во Второй Карабахской войне, 270-летие со дня основания города и объявление 2022 года в стране «Годом Шуши» ознаменует актуальность исследований истории Шуши. В связи с этим история города Шуша стала объектом исторического исследования. Для решения задачи использовались историко-сравнительный, генетический и другие методы. Исследования показывают, что город Шуша был построен на исторической территории Азербайджана именно на основе опыта азербайджанского градостроительства. Вся история Шуши была частью истории Азербайджана. В результате победы во Второй Карабахской войне, освобождения Шуши от армянской оккупации, возвращения Шуши в семью азербайджанских городов открылся новый этап в ее истории.

Ключевые слова: Азербайджан, Шуша, Панах-хан, Куракчайский договор, Вторая Карабахская война

Получено: 20/10/2022

Принято: 18/11/2022

---

*Профессор, доктор исторических наук, генеральный директор Института истории Национальной академии наук Азербайджана, Баку-Азербайджан, shukurovkk@gmail.com

Giriş

Azərbaycan ilk şəhər sivilizasiyasının formalaşdığı coğrafiyaya daxil olub, tarixinin bütün dövrlərində çoxsaylı şəhərlərə malik olmuşdur. Belə geniş şəhər ənənəsinə malik olan Azərbaycanda Şuşa şəhərinin meydana gəlməsi yeni səhifə açmışdır. Belə ki, ölkə tarixində ilk dəfə olaraq siyasi mərkəz kimi bu və ya digər mövcud şəhər müəyyən edilməmiş, məhz yeni siyasi mərkəz salınmışdır. Bu faktı Rusiya çarı I Pyotr tərəfindən 1703-cü ildə Sankt-Peterburq şəhərinin salınması ilə müqayisə etmək olar. Bununla eyni zamanda, Şuşanın salınması özünəməxsus xüsusiyyətə malik idi. Belə ki, Şuşa birdən-birə salınmamış, bunun üçün şəhər salınması ərəfəsindəki konkret tarixi təcrübə əsas götürülmüşdür.

Əfşarlar dövlətinin banisi Nadir şah (1736-1747) sui-qəsd nəticəsində öldürüldükdən sonra, imperiya dağıldı. Azərbaycan ərazisində meydana gələn xanlıqlardan biri də Qarabağ xanlığı idi. Digər xanlıqlar mövcud şəhərlər ətrafında yarandığı halda, Qarabağ ərazisindəki tarixi şəhərlərdə olduğu kimi, bu imkana malik deyildi. Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan Cavanşir Şəkixanlıqı ilə Bayat döyüşündə qələbədən sonra, 1748-ci ildə Bayat qalasını tikdirir. Bu qalanın, müdafiə imkanlarının tələblərini ödəmədiyi nəzərə alınaraq, yeni bir siyasi mərkəz – Şahbulağ qalası tikildi. Bu qalaların tikintisi təcrübəsi hədəf getmədi və daha bir siyasi mərkəzin – Şuşanın salınmasında mühüm rolə malik oldu.

1-Şuşa Şəhərinin Salınmasına Dair PənahXan: Şuşanın Banisi

Mirzə Camal Cavanşir “Qarabağ tarixi” adlı əsərində Şuşanın salınması barədə yazır ki, “Hökumət işlərini bir an belə unutmayan mərhum Pənah xanın işgüzar və bacarıqlı adamları, xanın əmrinə görə məsləhət üçün yığılıb dedilər: “...Biz gərək dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin. Qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə daim açıq olmalı və mahallarla rabitəmiz, əlaqəmiz (bir an belə) kəsilməməlidir”... Xanın bir neçə nəfər bilici və məlumatlı adamı gedib qalanın yerini və ətrafını yoxladı. ... İki-üç bulaqdan başqa axar su yox idi. Bu bulaqların sayı isə qala camaatına kifayət etməzdi. Ona görə, güman gələn yerlərdə quyuyu qazdırıb, müəyyən elədilər ki, buranın bir çox yerlərində su quyuları qazmaq mümkündür. Bu xəbəri mərhum Pənah xana çatdırdılar. (Xan) sevinərək, bir neçə nəfər öz yaxın adamı ilə buraya gəldi, yerlə tanış olub, əzmlə qalanın binasını

qoydu”.¹ Şuşanın salınmasına dair məlumatların ümumiləşdirilməsindən aydın olur ki, şəhər yeri Qarabağ xanının konkret hərbi-siyasi və humanitar proqramı əsasında müəyyənləşdirilmişdi. Şuşa şəhərinin salınması tarixinə gəldikdə, bu barədə müəyyən mülahizələr vardır. Həmin mülahizələrə görə qeyd edilən hadisənin 1750-1751, yaxud 1756-1757-ci ildə baş verdiyi iddia olunur. Şəhərin əsasının 1750-ci ildə qoyulduğu və 1756-1757-ci illərdə onun tikintisinin, əsasən, başa çatması da söylənilir.² Əslində, şəhərin məhz 1752-ci ildə salındığı faktı üstünlük təşkil edir.

Şəhərin adı ilk vaxtlar xanın şərəfinə Pənahabad adlandırılmışdır. Xalq arasında “Qala” adı ilə də tanındığı məlumdur.³ Az sonra isə şəhər Şuşa adlandırılmağa başladı. Bu yaxınlıqdakı kəndin adı ilə eyniləşdirilir. Bununla birgə, belə bir adın əmələ gəlməsində şəhərin təbii-coğrafi göstəricilərinin də rolu olduğunu istisna etmək olmaz. Bütün hallarda hökmdarın adının Qala və Şuşa ilə əvəz edilməsindən aydın olur ki, Pənah xan və varisləri də demokratik yol tutaraq bu məsələdə ısrarlı olmamışdır. Qarabağ xanlığının siyasi nüfuzu və iqtisadi potensialı qısa bir müddətdə Şuşanın rolunun artmasını təmin edə bildi. Şuşa şəhəri də hərbi-strateji mövqeyilə Qarabağ xanlığının vəziyyətini xeyli möhkəmləndirdi. Beləliklə, Şuşanın yüksəlişilə qədim tarixə malik olan Qarabağın həyatında yeni bir dövr başlandı. Şuşanın Azərbaycan şəhərləri ailəsinə (Təbriz, Bakı, Gəncə, Ərdəbil, Urmiya və b.) daxil olması da böyük hadisə oldu.

2-Şuşa İlk Hərbi-Siyasi Sınaqlar Qarşısında

Şuşanın Qarabağ xanlığının paytaxtı kimi inkişafa başladığı ilk illərdə parçalanmış Əfşarlar dövlətində mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi. Burada urmiyalı Fətəli xan, Məhəmmədhəsən xan Qacar (1750-1770) və Kərim xan Zənd (1750-1779) daha çox fəallıq göstərirdi.⁴ Bu mübarizədə Qarabağ xanlığı ilə münasibətlərin aydınlaşdırılması önəmli yer tuturdu. 1758-ci ildə Şuşa ilk sınaq qarşısında qaldı. Məhəmmədhəsən xan Şuşanı ələ keçirmək məqsədilə hücum etdi. Pənah xan ciddi müdafiə tədbirləri gördü, lakin 1762-ci ildə urmiyalı Fətəli xan Qarabağa hücum etdi. Pənah xan oğlu İbrahimi girov kimi Fətəli xanın yanına göndərdi.⁵ Bu zaman xeyli güclənən Kərim xan Zənd urmiyalı Fətəli xana qarşı mübarizəyə başladı. Bu mübarizədə

¹ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, *Qarabağ tarixi-Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 115-116.

² M. C. C. Qarabaği, *a.g.e.*, s. 41; Mirzə Adıgözəlbəy, *Qarabağnamə-Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı s. 40; M. C. Cavanşir, *a.g.e.*, s. 116; Camal Mustafayev, “Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması tarixi haqqında bəzi mülahizələr”, *Tarix və onun problemləri*, №1, Bakı 1998, s. 57-61; *Azərbaycantarixi*, Üç cildə, C. I, Bakı, 1961, s.361.

³ *Azərbaycan toponimləri*, Ensiklopedik lüğət, Şərq-Qərb, Bakı 1999, s.583.

⁴ Saleh Aliyev, “Mejdusobnie voynı i borba za verxovnyuy vlast v İrane posle raspada imperii Nadir şaxa”, *İran, İstoriya i kultura v srednie veka i novoe vremya*, Moskva 1980, s. 27-66.

⁵ S. Aliyev, *a.g.e.*, s. 41.

Kərim xan Zəndin müttəfiqi kimi çıxış edən Pənah xan Urmiya xanlığının asılılığından çıxmağa nail oldu.

3-Şuşa Qarabağın İkinci Hökmdarı İbrahim Xanın Dövründə Siyasi Tarix

Kərim xan Zənd hiylə ilə Pənah xanı Şiraza apardı.⁶ Bu hadisəni şərti olaraq “Şiraz qonaqlığı” adlandırmaq olar.⁷ Xanlıqda hakimiyyət İbrahim xana (1763-1806) keçdi. İbrahim xanın dövründə Şuşa güclü mərkəzi hakimiyyətin simvoluna çevrildi. Bu zaman Qarabağda əslən alban olan beş mülkəlik (Vərəndə, Çiləbörd, Xaçın, Dizaq, Gülistan) var idi. İbrahim xan Vərəndə məliyi Məlik Şahnəzər və Xaçın məliyi Ulubabı tabe etdi. Dizaq, Çiləbörd və Talış mülkləri isə separatist fəaliyyətini davam etdirdi. Regiona daxil olmağa çalışan Rusiya mülklərin separatizminə yardım etməyə, burada “xristian dövləti” təşkil etmək planını həyata keçirməyə başladı. İbrahim xan böyük dövlətçilik məharəti nümayiş etdirərək separatçı mülkləri Şuşaya topladı və sənədlər əsasında onların Qarabağ xanlığına xəyanətini sübut etdi. 1787-1791-ci illər rus-türk müharibəsinin başlanması ilə Rusiya başda olmaqla anti-Qarabağ qüvvələrin “xaç yürüşü” planı boşa çıxdı.

Məhəmməd həsən xanın oğlu Ağa Məhəmməd şah Qacar (1795-1797) atasının siyasi xəttini davam etdirdi. Bir tərəfdən mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizədə qalib gəldi, digər tərəfdən Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizədə əsas strateji obyekt kimi Şuşanın ələ keçirilməsinə çalışdı. 1795-ci ildə Şuşanı mühasirəyə alan Ağa Məhəmməd Qacar İbrahim xana, necə deyərlər diplomatik təzyiqlə göstərməyə başladı. Xana aşağıdakı məzmununda bir beyt şeir göndərildi: “Fələkin mancağından fitnə daşı yağır, Sən axmaqcasına Şişə içərisinə sığınmısan”. Buradan göründüyü kimi Şuşa-Şişə, Şüşə kimi qələmə verilir. İbrahim xan şeirlə yazılmış məktuba cavab verməyi, xanlığın vəziri, görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifə (1717-1797) həvalə etdi. “Əgər mənə qoruyan, mənə bildiyimdir, O, şişəni daşın qoltuğunda mühafizə edər”, - beyti ilə Qacara cavab verildi. Mirzə Adıgözəlbəy yazır: “Ağa Məhəmməd şah məktubunun cavabını nəzərdən keçirdi. Qəzəbinin buxarı başına vurub, ağı başından çıxdı. Əmr etdi ki, od səpən toplar şərərlər saçmağa, ildırım yayan qumbaralar atəş yağdırmağa başlasınlar”.⁸ Şuşa belə bir hücumu dəf edə bildi. Ağa Məhəmməd Qacar Şuşanın mühasirəsindən əl çəkib Tiflisə yürüş etdi və onu tutdu. Şuşanın 33 günlük mühasirəyə tab gətirməsi və Tiflisdən fərqli olaraq, təslim olmaması Qarabağ xanlığında və onun mərkəzi Şuşa şəhərində güclü siyasi birlik və iradə olduğunu göstərir.

⁶ Hüseyin Dəlili, “Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan haqqında yeni məlumatlar”, *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası*, №1, Bakı 1991.

⁷ Kərim Şükürov, *Azərbaycan xanlıqları. Dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə*, Azərbaycan tarixi, Təhsil, Bakı 2009, s. 516.

⁸ M. Adıgözəl bəy, *a.g.e.*, s. 51.

Ağa Məhəmməd şah Qacar növbəti, 1797-ci il hücumu zamanı Şuşanı tutmağa nail oldu. Mirzə Camal Cavanşirə görə Ağa Məhəmməd şah Qacarı hücumu ərəfəsində Şuşada qəhətlik baş verir. Qacarı hücumu ilə vəziyyət daha da kəskinləşir. “Əlacsız qalan (İbrahim xan) arvad-uşağı, qohumları, məruf bəylərin ailəsinə sədaqətli xidmətçiləri ilə birlikdə qaladan köçüb, Car və Tala tərəfə getdi ki, orada dayanıb, Dağıstan, Gürcüstan və başqa vilayətlər kömək edərlərsə, tədarük görüb, müharibəyə hazırlaşsın, əks təqdirdə oradan Dağıstana, öz qohumu avar hakimi Ümmə xanın evinə gedərək Ağa Məhəmməd şahın əziyyətindən qorunsun”.⁹ Bu şəraitdə Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşaya daxil ola bilir. Bu zaman Şuşa şəhəri faktik olaraq, Qacarlar dövlətinin mərkəzinə çevrildi. Lakin az sonra sui-qəsd nəticəsində Qacar öldürüldü. Qəflətən, heç kimin gözləmədiyi halda baş verən bu hadisə siyasi böhrana səbəb oldu. İbrahim xan qısa müddətdən sonra Şuşada hakimiyyətini bərpa etməyə nail oldu.

4-Şəhər Quruculuğu, Sosial-İqtisadi və Mədəni Həyat

Şuşanın hərbi-siyasi həyatı kimi, şəhər quruculuğu, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı da qaynar günlər keçirirdi. Şuşa şəhərinin meydana gəlməsinin ən əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarət idi ki, o ilk yaşayış evlərinin tikintisindən başlamış, getdikcə böyümüşdü. Mirzə Camal Cavanşir Pənah xanın və İbrahim xanın apardığı irimiyaşlı tikinti işlərinin yadigarları üzərində xüsusi dayanır. Pənah xanın dövründə tikilən Şuşa qalasının sabiq divarı, İbrahim xan dövründə tikilən böyük camaat məscidi (1768/69), Şuşa qalasının hasar divarı (1783/84) və b. adları çəkilir.¹⁰ Şuşa şəhərsalmanın bütün xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan şəhəri kimi təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir.¹¹ Şəhər qurulduqca burada əhalinin sayı da sürətlə artırdı. XVIII əsrin sonlarında şəhər və onun ətrafında 3 mindən çox ailə yaşadığı qeyd edilir ki, bu da 15 min nəfər təşkil edirdi.¹² 1795 və 1797-ci il hadisələri şəhər əhalisinin sayına təsir göstərsə də, əhalinin sayı tezliklə bərpa edilmişdi. Şuşa Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Şuşa tacirləri Təbriz, Tehran, İsfahan, Moskva və digər şəhərlərlə ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Şəhərdə gümüş pul-pənabadi (pənahabadi) zərb olunurdu.¹³ Şuşanın Azərbaycan şəhəri kimi ən böyük tarixi rolundan biri xalqın mədəni həyatına verdiyi töhvəsində idi. Onun ən görkəmli nümunələri Molla Pənah Vaqifə məxsusdur. Görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli yazırdı: “Azərbaycan

⁹ M. C. Cavanşir, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁰ M. C. Cavanşir, *a.g.e.*, s. 143.

¹¹ Elturan Avalov, *Arxitektura qoroda Şuşi i problemi soxraneniya eqo istoričestkoqo oblika*, Elm, Bakı 1977, s. 112; Abdul Salamzadə, Elturan Avalov və Roza Salayeva, *Problemi soxraneniya i rekonstrukcii istoričeskix qorodov Azerbaydjana*, Elm, Bakı 1979, c. 22-46; Şamil Fətullayev, *Qradostroitelstvo i arxitektura Azerbaydjana XIX- naçala XX veka*, Leningrad 1986, c. 99.

¹² Fuad Əliyev, *XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri*, Az.SSR, EA nəşriyyatı, Bakı 1960, s. 50.

¹³ İqrar Əliyev, “Şuşa”, *Dirçəliş XXI əsr*, 2000, №10 (32), s. 46.

türklərinin məşhur və müqtədir şairi Molla Pənah hesab olunur ki, bizim ədəbiyyatımızın banisi və müəssisi adlanmağa onun haqqı vardır. Molla Pənah öz zamanında bir çox ülum və fünuna Vaqif olduğu üçün özünə “Vaqif” təxəllüsü ittixaz etmişdir”¹⁴. Məhz Qarabağ və Şuşa mühitinin təsirinin nəticəsində yaranan Vaqif yaradıcılığı Azərbaycan ədəbi dili tarixində yeni mərhələ hesab olunur.

5-Rusiyanın Cənubi Qafqazda İşğalçılıq Siyasəti. Qarabağ Xanlığı ilə Rusiya Arasında Kürəkçay Müqaviləsi

Rusiyanın Cənubi Qafqazda işğalçılıq siyasəti 1801-ci ildə bir sıra Azərbaycan torpaqları ilə (Borçalı, Qazax, Şəmsədil) birlikdə Şərqi Gürcüstanın ilhaqına yol açdı. Azərbaycanın Car-Balakən camaatlığı (1803) və Gəncə xanlığı (1804) işğal olundu. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı P. D. Sisianov (1802-1806) Qarabağ xanlığı uğrunda mübarizəyə başladı. 1805-ci il mayın 14-də tərəflər arasında Kürəkçay müqaviləsi imzalandı.¹⁵

Müqavilə preambula və on bir artikuldan ibarət idi. Müqavilənin preambulasında Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın Rusiya imperiyasının təbəəliyinə keçməsi təsbit olunur, artikullarda bundan irəli gələn şərtlər müəyənləşdirildi. Kürəkçay müqaviləsinin 1, 4, 6, 8 və 9-cu artikullarında İbrahim xanın, 2, 3, 5 və 7-ci maddələrində Rusiya imperatorunun öhdəlikləri əks olunurdu. Rusiya birmənalı şəkildə Qarabağ xanlığını müstəqil dövlət kimi qəbul edir, İbrahim xanın və onun varislərini xanlığın yeganə sahibi kimi təsdiq edirdi. Ən mühüm məqamlardan biri İbrahim xanın adı keçən bütün artikullarda onun Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan kimi təqdim edilməsidir. Digər vacib məsələ Qarabağ xanlığının bütövlüyünün saxlanmasına imperator tərəfindən zəmanət verilməsi idi. Müqavilənin onuncu maddəsində qeyd edilirdi ki, bu müqavilə əbədi müddətə bağlanır və bundan belə heç bir dəyişikliyə uğramamalıdır. Kürəkçay müqaviləsində Qarabağ mülkləri və ya ermənilərin xanlığa hər hansı iddia və münasibətindən bir kəlmə belə yoxdur.¹⁶

6-Qarabağ Xanlığı Kürəkçay Statusunda: 1805-1822-ci illər Xanlığın Ləğv Edilməsi

Kürəkçay müqaviləsinin bağlanması ilə bütövlükdə Qarabağ xanlığının, o cümlədən onun mərkəzi olan Şuşa şəhərinin statusunda ciddi dəyişiklik baş verdi. Rusiya imperiyasının Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə əməl etməməsi ilə vəziyyət daha da mürəkkəbləşdi. İş o yerə çatdı ki, 1806-cı ildə Şuşada yerləşdirilmiş rus qarnizonunun rəisi mayor Lisaneviç İbrahim xanı və onun ailə

¹⁴ Firudin bəy Köçərli, *Azərbaycan ədəbiyyatı*, İki cildə, C. 1, Elm, Bakı 1978, s.159.

¹⁵ *Akti sobrannıye Kavkazskoy Arxeoqrafiçeskoj Komissiej*, C. II, Tiflis 1868, s. 705.

¹⁶ Karim Şukurov, “Kyurekçayskiy doqovor: ob osnovnix polojeniyax, pretvorenii v jizn i posledstviyax uprazdneniya”, *Kyurekçayskiy doqovor – 200*, Bakı 2005, c.148.

üzvlərini qətlə yetirdi. Rus tarixşünaslığı da bu faktı pisləməyə məcbur olmuşdu.¹⁷ Çar I Aleksandrın 1806-cı il 10 sentyabr fərmanı ilə İbrahim xanın oğlu Mehdiqulu xan Qarabağ xanı (1806-1822) təsdiq edildi. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı A. P. Yermolov (1816-1827) 1822-ci ildə Kürəkçay müqaviləsinin ziddinə olaraq Qarabağ xanlığını tamamilə ləğv etdi.

7-Rusiya İdarə Üsulunun Yaradılması

Qarabağ xanlığının ləğv edilməsilə əlaqədar Rusiyanın həyata keçirdiyi 1823-cü il təsvirinə görə Şuşa şəhərində 1050-yə yaxın azərbaycanlı ailəsi (70 %-dək) yaşayırdı.¹⁸ 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə isə Şuşa şəhərində 43.869 nəfər qeydə alınmışdı. Onlardan 19.121 nəfəri (43,6 %) azərbaycanlılar, 23.396 nəfəri (53,3 %) ermənilər idi.¹⁹ Ermənilərin Şuşada say etibarlı ilə artmasının digər səbəbi onların azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı idi. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri 1905-1906-cı il soyqırımı Şuşada daha geniş miqyas almışdı. Çar hakim dairələrinin müdafiə etdiyi ermənilər burada yüzlərlə azərbaycanlıyı qətlə yetirmişdi.²⁰ Azərbaycanlı və ermənilərin eyni zamanda Rusiya imperiyası tərkibində olduğu dövrdə (XIX-XX əsrin əvvəlləri) ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırımı vasitəsilə regionda mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdılar.

8-Azərbaycan Cümhuriyyəti. Şuşa Qarabağ General-Qubernatorluğunun Mərkəzi Kimi

1918-ci ilin mayında Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan adlı dövlətin yaradılmasından sonra ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımları ərazi iddiaları ilə müşahidə olunmağa başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bunun qarşısını almaq məqsədilə 1919-cu il yanvarın 15-də mərkəzi Şuşa olan Qarabağ general-qubernatorluğu təşkil etmişdi.²¹

9- Sovet Dövrü: Şuşa Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə Dair Planda

Ermənistanda sovet hökuməti qurulduqdan sonra (1920, noyabr) o daşnak hökumətinin siyasətini davam etdirdi. Sovet Rusiyasının yaxından köməyi ilə Qarabağın dağlıq hissəsinə muxtariyyət verilməsi uğrunda mübarizə başladı. Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Qafqaz

---

¹⁷ Xadji İbraqimbeyli, *Rossiya i Azerbaydjan v pervoy tretu XIX veka (İz voenno-politiçeskoy istorii)*, Moskva 1969, s.79-80.

¹⁸ *Opisaniye Karabaqskoy provintcii*, Sostavl. v 1823 qodu po rasporyajeniyu qıavnoupravlyayuşeqo v Qruzii Yermolova, Tiflis 1866, Pereizd, Bakı 2003, s.4-1; İ. Əliyev, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁹ *Kavkazskiy kalendar na 1917 q.* Otdel statisticestkiy, s. 192-193.

²⁰ Məmməd Səid Ordubadi, *Qanlı illər*, Bakı 1991; Mir Möhsün Nəvvab, *1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası*, Azərbaycan nəşriyyatı, Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi, Bakı 1993.

²¹ Həvvə Məmmədova, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920)*, Nağıl Evi, Bakı 2006.

bürosunun 1921-ci il 5 iyul tarixli qərarı ilə Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi qərara alındı. Maraqlıdır ki, qərarla muxtariyyətin inzibati mərkəzinin Şuşa şəhəri olması nəzərdə tutulurdu.²² Lakin 1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verildikdən sonra mərkəz Xankəndinə (1923-cü ilin sentyabrından Stepanakert adlandırıldı. Hazırda tarixi adı bərpa edilib) keçdi. Şuşa şəhəri isə sonradan, 1923-cü il iyulun 16-da Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin tərkibinə daxil edildi.

Şuşanın Qarabağın mərkəzi kimi muxtar vilayət tərkibində də Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatında layiqli yerinin davam etdirməsi, erməni şovinizmi və separatizminə qarşı qətiyyətlə dayanması ermənilərin ona qarşı düşmənçilik fəaliyyətini daha da artırırdı. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarında Şuşa da hədəfə çevrilmişdir. Belə ki, Ermənistan K(b)P MK-nın katibi Qr.Arutinov 1945-ci ilin noyabrında İ. Stalinə müraciət edərək Azərbaycan SSR-in DQMV-nin Qarabağ vilayəti adı altında Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında məsələ qaldırdı. Bu müraciətin mətni ÜK(b)P MK-nın katibi G. M. Malenkov tərəfindən noyabrın 28-də rəyini bildirmək üçün Azərbaycan K(b)P MK katibi M. C. Bağirova göndərildi. O, dekabrın 10-da Moskvaya cavabında bu məsələ barəsində mövqeyini ifadə edərkən, Şuşa şəhərinin Azərbaycan tarixindəki yerinə xüsusi diqqət yetirərək yazırdı ki, “Şuşa şəhəri bina edildiyi gündən Qarabağın inzibati-siyasi və mədəni mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyi uğrunda İran işğalçıları ilə apardığı mübarizədə müstəsna rol oynamışdır...Azərbaycan xalqının zəngin musiqi mədəniyyəti bu şəhərdə formalaşmışdır. İbrahim xan, Vaqif, Natəvan və digər bu kimi görkəmli siyasət və mədəniyyət xadimlərinin adları onunla bağlıdır...”²³ Ermənistanın bu müraciəti cavabsız qalsa da, bu cür təxribatlar sonralar da davam etdirildi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərlik dövründə (1969-1982) DQMV-nin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qalmasında, o cümlədən Şuşa şəhərinin ölkənin mədəniyyət mərkəzi inkişafında böyük tarixi xidməti olmuşdur. Heydər Əliyevin göstərişi ilə 1977-ci il avqustun 10-da Şuşa şəhəri Tarixi-Memarlıq Qoruğu elan olunmuşdur. Heydər Əliyev Şuşa şəhərinə səfərlərə də xüsusi önəm verirdi. O, 1979-cu il 12 yanvarda vilayətə, o cümlədən Şuşaya səfər etdi. Bu səfərlər üç il sonra, 1982-ci ildə də davam etdirildi. Heydər Əliyev yanvarın 14-də Vaqifin Şuşada muzey-məqbərə kompleksinin açılışında, iyulun 29-da isə Poeziya evinin açılışı və “Vaqif poeziya günləri”ndə iştirak etmişdir.

²² *K istorii obrazovaniya Naqorno-Karabaxskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR*. Dok. i materialı, Baku 1989, s. 92.

²³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Sənədlər Arxivi, fond.1, siyahı 169, iş 249, vv. 8-12.

10-SSRİ-nin Süqutu. Birinci Qarabağ Müharibəsi Şuşanın İşğalı

1980-cı illərin ortalarından Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində güclənən erməni separatizmi faktik olaraq Azərbaycana qarşı geniş miqyaslı işğalçı müharibəyə çevrildi. Birinci Qarabağ müharibəsi başlandı. 1992-ci il mayın 8-də Şuşa şəhəri ermənilər tərəfindən işğal edildi. Ermənilər Şuşanın işğalında rollarını hər vəchlə artırmağa çalışsalar da, əslində tarix yenə təkrar olundu. 1797-ci ildə olduğu kimi şəhər bu dəfə də heç bir məntiqə sığmayan şərait üzündən ermənilərin əlinə keçdi.²⁴ Erməni işğal ordusu və ona qoşulan qarətçi mülki dəstə Şuşada qalan azərbaycanlılara və Azərbaycanın bu tarixi şəhərinə amansız divan tutdular. Şəhərdə erməni işğal rejimi yaradıldı. Erməni vandalları Şuşadakı nadir tarixi memarlıq abidələrini dağıtdılar.²⁵ Şəhəri erməniləşdirmək üçün Ermənistan və xaricdə yaşayan ermənilərin buraya köçürülməsi təşkil edildi, uydurma təbliğata (“Şuşa xeyriyyə marafonu” və s.) əl atıldı və s. Azərbaycan xalqı və dövləti Şuşa işğal altında olduğu bütün dövr ərzində şəhər əhalisinin ölkənin digər yerlərində yerləşdirilməsinə, işğaldan xilas edilmiş maddi-mədəni irsinin qorunmasına böyük qayğı göstərmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Üzeyir Hacıbəyovun, Natəvanın və Bülbülün ermənilər tərəfindən Şuşada güllələnmiş heykəlləri Bakıya gətirilmiş və İncəsənət muzeyinin həyətində nümayiş etdirilmişdir. Prezident İlham Əliyev də işğal dövründə Şuşanın əhalisi, xilas edilmiş maddi-mədəni irsinin qorunması sahəsində siyasəti davam etdirmiş, əsas hədəf isə işğal altında olan bütün torpaqların azad edilməsi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi olmuşdur.

11-İkinci Qarabağ Müharibəsi Böyük Zəfərin Təntənəsi: “Əziz Şuşa, sən azadsan!”

İkinci Qarabağ müharibəsi-Vətən müharibəsi ilə (2020, 27 sentyabr-10 noyabr) Azərbaycan tarixində yeni dövr açılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Ermənistan üzərində Böyük Zəfər qazanılmışdır. Bu qələbənin əldə edilməsində tarixi Şuşa əməliyyatı böyük rola malik olmuşdur. İlham Əliyev Şuşanın azad edilməsi ilə əlaqədar Şəhidlər xiyabanında xalqa müraciətində demişdir: “İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq.” Bu müraciət aşağıdakı möhtəşəm sözlərlə bitmişdir: “...Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik! Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Qarabağ

²⁴ *Şuşanın süqutu*, Ayna qəzeti 1992, may.

²⁵ *Müharibə və tarixi-mədəniyyət abidələrimiz, İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində xanəqahlar, pirlər, ziyarətgahlar*, Bakı 2006, s. 17-22.

Azərbaycandır!”²⁶ Şuşa işğaldan azad edildikdən sonra, onun bərpa və quruculuq işlərinin təşkili və həyata keçirilməsi dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Prezident İlham Əliyevin 7 may 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, 5 yanvar 2022-ci il tarixli sərəncam ilə 2022-ci il “Şuşa ili” elan olunmuşdur. Şuşa şəhərinə səfərlər də Böyük qayıdış proqramında xüsusi yer tutur. Prezident İlham Əliyev 2021-ci il yanvarın 14-də Şuşaya səfəri zamanı demişdir: “Biz Şuşanı və dağıdılmış bütün başqa şəhər və kəndlərimizi bərpa edəcəyik. Ermənistan saxtakarlıq edərək bütün dünyaya Şuşa haqqında uydurmalar çatdırırdı ki, guya Şuşa onların qədim şəhəridir. Pənahəli xanın saldıdığı şəhər necə erməni şəhəri ola bilərdi? Axı bu, yaxın tarixin işidir, hadisələridir. Əgər onlar bu şəhəri öz şəhərləri hesab edirlərsə, nə üçün belə bərpa vəziyyətdə qoydular, nə üçün bütün bunları dağıtdılar? Daş üzərində daş qalmayıb 30 il ərzində... Biz bu şəhəri bərpa edəcəyik...”²⁷ Bu proqram səciyyəli fikirlər uğurla reallaşdırılır. Şuşa Azərbaycanın mədəni paytaxtı kimi ənənəvi tədbirlər ilə birgə, yeni layihələrə həyat verir.

12-Şuşa Bəyannaməsi

Şuşa şəhəri azad edildikdən sonra Azərbaycanın tarixində mühüm bir hadisəyə də ev sahibliyi etdi. 15 iyun 2021-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa bəyannaməsi” imzalandı.²⁸

---

²⁶ *Zəfər yolu: Qarabağ savaşından Şuşa bəyannaməsinədək*, Elm, Bakı 2021, s. 57.

²⁷ *Böyük qayıdış*, Bakı 2021, s. 58.

²⁸ *Zəfər yolu, a.g.e.*, s. 859-874.

Nəticə

Şuşa Azərbaycan şəhəri kimi meydana gəldi. Bütün tarixi dövrlərində Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi oldu. Ermənistanın Şuşanı ələ keçirməsi, burada otuz ilədək dövr ərzində yaradılan işğal rejimi Azərbaycan ordusunun qələbəsi ilə süqut etdi. Şuşa Azərbaycanın şəhərlər ailəsinə qayıtdı. Hazırda Şuşa tarixi inkişafının unikal bir dövrünü yaşayır. Bu dövrün verdiyi yeni stimullar şəhərin gələcəkdə daha da inkişafından və tərəqqisindən xəbər verir.

Ədəbiyyat siyahısı

“Şuşanın süqutu”, *Ayna qəzeti*, Bakı 1992, may.

Akti sobrannıye Kavkazskoy Arxeoqrafiçestkoy Komissıey, C. II, Tiflis 1868.

ALİYEV, S., “Mejdusobnie voynı i borba za verxovnyuyu vlast v İrane posle raspada imperii Nadir şaxa”, *İran, İstoriya i kultura v srednie veka i novoe vremya*, Moskva 1980.

AVALOV, E., *Arxitektura qoroda Şuşı i problemi soxraneniya eqo istoriçestkoqo oblika*, Elm, Bakı 1977.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Sənədlər Arxivi. f.1, siyahı 169, iş 249, vv. 8-12.

Azərbaycan tarixi, Üç cilddə, C. I, Bakı 1961.

Azərbaycan toponimləri, Ensiklopedik lüğət, Şərq-Qərb, Bakı 1999.

Böyük qayıdış, Şərq-Qərb, Bakı 2021.

DƏLİLİ, H., “Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan haqqında yeni məlumatlar”, *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri*, Tarix, fəlsəfə və hüquq serriyası, 1991, №1.

ƏLİYEV, F., *XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri*, Az.SSR, EA nəşriyyatı, Bakı 1960.

ƏLİYEV, İ., “Şuşa”, *Dirçəliş XXI əsr*, 2000, №10 (32), s. 46-53.

FƏTULLAYEV, Ş., *Qradostroitelstvo i arxitektura Azerbaydjana XIX- naçala XX veka*, Leninqrad, 1986.

İBRAQİMBEYLİ, X., *Rossiya i Azerbaydjan v pervoy tretu XIX veka (İz voenno-politiçeskoqo istorii)*, Moskva 1969.

K istorii obrazovaniya Naqorno-Karabaxskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR. Dok. i materialı, Bakı 1989.

Kavkazskiy kalendar na 1917 q. Otdel statisticestkiy

KÖÇƏRLİ, F., *Azərbaycan ədəbiyyatı*, İki cilddə, C. I, Elm, Bakı 1978.
Qarabağnamələr, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989.

MƏMMƏDOVA, H., *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920)*, Nağıl Evi, Bakı 2006.

MİR MÖHSÜN, N., *1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası*, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı 1993.

MİRZƏ, A., *Qarabağnamə*, *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989.

MİRZƏ, C.C., *Qarabağ tarixi, Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989.

MUSTAFAYEV, C., “Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması tarixi haqqında bəzi mülahizələr”, *Tarix və onun problemləri*, 1998, №1.

Müharibə və tarixi-mədəniyyət abidələrimiz. İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində xanəqahlar, pirlər, ziyarətgahlar, Bakı 2006.

Opisanie Karabaqskoy provincii, Sostavl. v 1823 qodu po rasporyajeniyu qlavnoupravlyayuşeqo v Qruzii Yermolova, Tiflis 1866, Pereizd, Baku 2003.

ORDUBADİ, M. S., *Qanlı illər*, Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi, Bakı 1991.

SALAMZADƏ, A., AVALOV, E. ve SALAYEVA, R., *Problemi soxraneniya i rekonstrukticii istoričeskix qorodov Azerbaydjana*, Elm, Baku 1979.

ŞUKUROV, K., “Kyurekçayskiy doqovor: ob osnovnix polojeniyax, pretvorenii v jizn i posledstviyax uprazdneniya”. *Kyurekçayskiy doqovor – 200*, Bakı, 2005.

....., *Azərbaycan xanlıqları. Dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə*, Azərbaycan tarixi, Təhsil, Bakı 2009.

Zəfər yolu: Qarabağ savaşından Şuşa bəyannaməsinədək, Bakı 2021.